

ПРАВО ВЛАСНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ НА ПРИРОДНІ РЕСУРСИ – ФІКЦІЯ ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ? (СОЦІОЛОГО -ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ДЕЯКИХ СУЧАСНИХ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ)

Перчеклій І.

(юрист)

***Анотація.** У статті досліджено теоретичні та соціолого-правові питання права власності Українського народу на природні ресурси.*

***Ключові слова:** право власності Українського народу на природні ресурси, об'єкти права власності, довірча власність.*

***Аннотация.** В статье исследованы теоретические и социолого-правовые вопросы права собственности Украинского народа на природные ресурсы.*

***Ключевые слова:** право собственности Украинского народа на природные ресурсы, объекты права собственности.*

***Summary.** The article deals with theoretical and sociological and legal issues of the Ukrainian people's ownership on natural resources.*

***Keywords:** Ukrainian people's ownership on natural resources, objects of ownership.*

Питання визнання та юридичного визначення Українського народу суб'єктом права власності на землю та інші природні ресурси нині є поширеним об'єктом наукових досліджень. Таке поширення зумовлене складністю та неоднозначністю наукової інтерпретації передусім ряду конституційних положень, що втілюють доктринальні підходи та концепції щодо визнання правосуб'єктності Українського народу у галузі належності йому природних ресурсів на праві власності.

Насамперед, йдеться про формулу, за якою земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її територіального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу (частина 1 статті 13 Конституції України). Формально ця стаття Основного Закону на конституційному рівні закріпила належність всіх природних ресурсів виключно одному власнику - Українському народові. Разом з тим, як зазначається у частині 1 статті 13 Конституції України, від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією. У розвиток принципів положень статті 13 Основного Закону держави його стаття 14 фіксує, що земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Право власності на землю гарантується. Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону[1].

Складність, неоднозначність праворозуміння та багатоаспектність конституційного формулювання змісту правосуб'єктності Українського народу на природні ресурси, особливо у його співвідношенні з іншими конституційними формулами (зокрема, щодо реалізації права власності на землю громадянами, юридичними особами та державою) обумовлює плюралізацію науково-доктринальних підходів, що поширені в українській юридичній науці і репрезентують різні наукові напрями.

Серед напрацювань українських учених у цій галузі варто відзначити праці В.І. Андрейцева, І.І. Каракаша, В.В. Костицького, П.Ф. Кулинич, В.Л. Мунтяна, В.В. Носіка, Ю.С. Шемшученка, М.В. Шульги, В.З. Янчука[2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12] та ін. Вони демонструють різні доктринальні підходи, спрямовані на визначення специфіки статусу Українського народу як суб'єкта права власності на природні ресурси.

Найпоширенішою серед вітчизняних науковців є позиція, що об'єктивно зводиться до повного заперечення права власності Українського народу на природні ресурси. Її умовно можна назвати радикально-цивілістичною. Чи не найяскравіше її сутність висловив Є.О. Суханов, назвавши власність народу беззмисловою декларацією[13].

“Проголошення власності аморфним загальнонародним надбанням в умовах існування потужного приватного сектора та зрощування верхівки державної влади і підприємництва надто сприяє її розкраданню”, - зазначають О.О. Гусєв та П.В. Касьянов[14].

“Розгляд народу в якості суб’єкта права публічної власності може мати певне значення для досліджень конституційно-правового характеру і пояснення соціальної сутності державного і муніципального майна, проте на сучасному етапі концепція “загальнонародного надбання” позбавлена, - як зауважує А.В. Вінницький, - будь-якої помітної прикладної цінності, а численні дискусії з цього приводу схожі на своєрідну “гру в поняття”[15].

“Такого суб’єкта права власності як Український народ немає», – переконаний Р.А. Майданик. За його словами, плутанина щодо цього питання виникає тому, що науковці «забувають» розрізняти публічне і приватне право. «На один об’єкт може існувати кілька титулів» – зазначив він. І тому, на його думку, розуміти норму статті 13 Конституції у цивілістичному сенсі є неправильним[16].

Фактично ще раніше від поняття “право власності народу” пропонувала відмовитися Л.В. Щеннікова, вважаючи його таким, що надмірно обтяжене політичним змістом, а також заперечуючи народну форму власності з тих позицій, що з точки зору цивілістики (цивільного права) “немає форм власності, а є різні суб’єкти цього права”[17].

В.О. Агафонов відзначає фіктивність уповноваженого суб’єкта у разі існування загальнонародної власності, оскільки у такого суб’єкта “неможливо виявити єдину волю з розпорядження об’єктами”[18].

Відмовляє в існування права власності Українського народу як окремої форми права власності І.В. Спасибо-Фатєєва, зауважуючи, що в контексті аналізу категорії публічної власності мова повинна вестися лише про державну та комунальну власність[19].

Ю. Космін вважає недоцільним виведення в окрему категорію права власності Українського народу, оскільки народ як такий, що має різні інтереси, він неспроможний безпосередньо володіти, користуватися і розпоряджатися виділенням йому об’єктами власності; не може об’єктивно, дієво, регулярно та своєчасно здійснювати повноваження власника. Це може зробити лише держава та її органи. Тому від категорії власності Українського народу “слід відмовитися, оскільки тут йдеться не про право власності, а про політичні, ідеологічні “реверанси” в бік народу”. Об’єкти, віднесені до права власності Українського народу, зокрема природні ресурси, слід визнати об’єктами права державної власності, оскільки лише вона може і повинна, здійснюючи волю більшості суспільства, звести нанівець суперечності, що існують довкола здійснення права власності об’єктами, що мають обслуговувати інтереси всього народу[20].

А.П. Гетьман, М.В. Шульга, В.К. Попов та ін. зауважують, що “ст. 13 Конституції України проголошує всі природні ресурси в територіальних межах країни об’єктом права власності народу України, тому на практиці виникають питання щодо узгодженості норми Конституції та норм екологічного законодавства, враховуючи набуття права приватної, комунальної та державної власності на природні ресурси”. Вони при цьому звертають увагу на те, що в даному випадку Конституція України регулює не відносини власності на природні ресурси, а закріплює суверенітет народу України на певну територію, на довкілля взагалі. Далі ці вчені зауважують, що “норма Конституції щодо проголошення природних ресурсів об’єктом права власності народу України має недосконале визначення і потребує внесення відповідних змін згідно з вимогами часу. Тому при розгляді форм власності на природні ресурси слід керуватись більш сучасним екологічним законодавством”[21].

Близькою до згаданих думок є також позиція В.М. Комарницького, В.І. Шевченка та С.В. Єлькіна, за якою як носій суверенітету та єдине джерело влади в Україні (стаття 5 Конституції України) Український народ реалізує своє право власності на природні ресурси як безпосередньо, так і через органи державної влади й органи місцевого самоврядування. Зокрема, з їх точки зору, безпосередньо це право здійснюється через всеукраїнський та місцеві референдуми[22]. Водночас зазначені автори заперечують існування окремої форми

власності Українського народу на природні ресурси, зводячи її систематику до державної, комунальної та приватної[22].

З точки зору М.В. Шульги, народ не може повсякденно здійснювати правомочності власника, за своєю економічною природою власність Українського народу на землю є фактично державною, а народ і держава як суб'єкти права власності не можуть протиставлятися. Цей дослідник вважає, що про Український народ як про власника, зокрема, землі можна вести мову лише в соціально-політичному аспекті. В юридичному ж сенсі навряд чи можна вважати народ власником зазначеного природного ресурсу[23].

Як вважає Л. П. Заставська, право власності Українського народу на землю та інші природні ресурси слід розглядати як проголошення суверенного права Українського народу шляхом здійснення органами публічної влади в Україні законодавчої та правотворчої функції визначати правовий режим цих ресурсів, встановлювати компетенцію органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування у галузі регулювання відповідних природоресурсних відносин, а також розпоряджатися відповідними природними об'єктами[24].

Концепція багатосуб'єктності власності Українського народу, за якої окремими вченими визнається належність природних ресурсів на праві власності Українському народові, органам державної влади та місцевого самоврядування, а також громадянам, на думку С.І. Пересунька, взагалі суперечить принципам інституту права власності, згідно з яким у неподільного майна може бути один власник з абсолютними повноваженнями господаря щодо цього майна. На його думку, така законодавча суперечність є вимушеною, адже Україна, обравши шлях самостійного розвитку, не мала необхідного досвіду у створенні нового інституту власності, тому й повною мірою не відмовилася від радянської концепції загальнонародної власності на природні ресурси. Адже відомо, що концепція виключної власності народу на природні ресурси панувала за радянських часів[25]. Оскільки ж у той період єдиним суб'єктом неподільної власності вважалася держава, то головною причиною збереження багатосуб'єктності щодо природних ресурсів можна, як зауважує С.І. Пересунько, вважати відсутність розмежування понять “суб'єкти права власності” та “суб'єкти здійснення права власності”, за якого коло останніх може бути досить широким і не завжди за відомо визначеним. Оскільки ж безпосередньо здійснювати правомочності власника Український народ не спроможний, то він, з точки зору вченого, по суті делегує здійснення права власника органам держави та органам місцевого самоврядування, які покликані бути фундаментом відповідного механізму з реалізації права власності Українського народу, зокрема і щодо природних ресурсів[26].

Саме цю логіку розвиває і Р.В. Афанасієв. Відзначаючи, зокрема, що, хоч Український народ конституційно і визнається суб'єктом права власності на природні ресурси, проте здійснення цього права покладається на відповідні органи державної влади та місцевого самоврядування, оскільки самостійно народ здійснювати це право не може в силу специфічного правового статусу народу як такого. Цей же автор відзначає представницький спосіб здійснення правомочностей власника – через уповноважені на те органи. При цьому здійснення таких правомочностей має відбуватися у взаємоузгодженій системі та в інтересах всього народу. У цьому, на думку згаданого автора, і “виявляється публічний інтерес, оскільки право власності на природні ресурси зачіпає інтереси не окремого індивіда чим вузької соціальної групи, а інтереси всього суспільства, а також реалізується та забезпечується через державно-правові механізми адміністративним шляхом”[27].

Пилипенко П. зауважує, що конституційне визначення власником природних ресурсів Українського народу загалом можна розглядати як декларативну норму. З його точки зору, така позиція законодавця суперечить самій природі власності як економічній категорії, в якій слід вказати конкретного власника. Оскільки ж переважна більшість природних ресурсів можуть перебувати і в приватній, і в комунальній власності, то може скластися враження про невідповідність ряду ключових нормативних актів, що встановлюють такі форми власності, конституційним нормам про право власності Українського народу. Цей автор робить припущення, що більшість таких недоречностей і неузгодженостей пов'язані з недалеким

минулим України, зокрема з періодом тотального одержавлення власності на природні ресурси. Зокрема, норми щодо виключної державної власності на природні ресурси, що були конституційно закріплені, все ще відображається на характері відносин щодо цих ресурсів, особливо на етапі роздержавлення та приватизації. Такі неоднозначні законодавчі підходи до регулювання відносин власності на природні ресурси не сприяють, на його думку, ефективному використанню та охороні цих важливих об'єктів природи. Тому, робить висновок науковець, всі питання, що стосуються правового забезпечення власності на природні ресурси, мають вирішуватися з урахуванням юридичної природи цих відносин, тобто в межах цивільного права[28].

І.В. Зуб, І.І. Лагус, В.А. Тимофєєв, О.Д. Карпенко та С.В. Кузнецова вважають, що Конституція України виключає існування такої форми власності як власність Українського народу на природні ресурси. З їх точки зору, поняття «власність Українського народу» за своєю природою є конституційно-правовим, яке відображає суверенітет держави і народу України над природними ресурсами на території, яка знаходиться під юрисдикцією держави України. Тому це поняття не може бути використаним безпосередньо у майнових відносинах, тим більше щодо об'єктів права власності, які не є природними ресурсами. Саме з цих причин, зокрема, у ЦКУ Український народ, на думку згаданої групи вчених, не визначений як самостійний суб'єкт цивільного права, оскільки він об'єктивно не може брати участь у майнових відносинах, а його інтереси у цих відносинах виражає держава та органи місцевого самоврядування, що закріплено у статті 13 Конституції України[29].

З точки зору А.М. Мірошніченка, право Українського народу на природні ресурси є загальним поняттям по відношенню до права власності держави та територіальних громад – публічно-правових різновидів права власності. Таким чином, право власності Українського народу може виступати або у формі державної, або у формі комунальної власності, що ніяк не виключає можливості існування права власності громадян та юридичних осіб, оскільки стаття 13 Конституції України не вживає формулювання «об'єкт виключної власності», натомість, у ст. 14 прямо передбачаючи можливість набуття землі у власність юридичних та фізичних осіб[30].

Кулинич П.Ф., указуючи на те, що статті 13 і 14 Основного Закону містять взаємовиключні положення, відзначив, що стаття 13 відображає режим виключної власності держави (чи народу, що є одне й те саме), а стаття 14 разом зі статтею 142 Конституції України закріплюють плюралізм форм власності на землю держави, територіальних громад, юридичних осіб та громадян[8]. Для розв'язання такої суперечності він пропонує аналізувати специфіку конституційного визначення Українського народу власником природних ресурсів. При цьому цей автор зазначає що будь-яка конституція, у тому числі й Конституція України, є політико-правовим документом, який містить не лише правові норми, а й положення політичного чи політико-правового характеру. До останніх, на його думку, належить і конституційне положення «земля — власність Українського народу», яке можна кваліфікувати не як закріплення монополії на земельну власність, її належності одному суб'єктові, а як проголошення державою наміру встановити в інтересах Українського народу певні вимоги (обмеження) щодо набуття та реалізації права власності на землю фізичними та юридичними особами[9].

Розгорнуте заперечення концепції права власності Українського народу на землю та інші природні ресурси можна зустріти в Академічному курсі з екологічного права України (автори – Ю.С. Шемшученко та ін.). На думку його авторів, при оцінці статті 13 Основного Закону України слід виходити з того, що Конституція України є політико-правовим документом, який містить не тільки правові норми, а й положення політичного та політико-правового характеру. До останніх належить і конституційне положення «земля - власність Українського народу», яке можна кваліфікувати не як закріплення монополії власності на природні ресурси, їх належності одному суб'єктові, а як проголошення державою наміру встановити в інтересах Українського народу певні вимоги (обмеження) щодо набуття та реалізації права власності на землю та інші природні об'єкти фізичними та юридичними особами, органами місцевого самоврядування та органами державної влади. На користь своєї

позиції автори Академічного курсу наводять чотири аргументи: 1) перелік природних об'єктів, оголошених власністю Українського народу, наведений у статті 13 Конституції України, вказує на соціально-політичне, а не правове значення цього конституційного положення, адже в цьому переліку зазначений такий природний ресурс, як атмосферне повітря, яке, як відомо, не є і не може бути об'єктом права власності; 2) з точки зору теорії права власності будь-який об'єкт, у тому числі об'єкт природи, може належати на праві власності одночасно лише одному суб'єкту, а згідно зі статтею 14 Конституції право власності на такий природний ресурс, як земля, може набуватися громадянами, юридичними особами та державою; дуалізм суб'єктного складу права власності на природні ресурси може призвести до відхилення від основних постулатів правового регулювання суспільних відносин та внесення елементів невизначеності в правовий статус природних ресурсів як об'єкта права власності; 3) на момент прийняття Конституції в Україні певна частина земельного фонду країни вже була приватизована, тобто передана у власність ряду фізичних та юридичних осіб; 4) Український народ не може бути власником чи суб'єктом права власності на землю та інші природні ресурси, оскільки він взагалі не визнається доктриною цивільного права суб'єктом цивільних правовідносин. Відповідно до таких позицій, автори Академічного курсу з екологічного права України вважають можливим визнати положення статті 13 Конституції України не як норми, що встановлює власнісний статус природних ресурсів країни, а як норми, що проголошує всі природні ресурси надбанням (основним національним багатством) Українського народу, що перебуває під особливою охороною суспільства. Відповідно до цього проголошення природних ресурсів надбанням Українського народу не виключає можливості приватизації окремих природних об'єктів відповідно до закону[31].

Підсумовуючи запропонований огляд деяких, переважно скептичних за своїм “духом”, наукових підходів щодо з'ясування сутності та змісту категорії власності Українського народу на природні ресурси, відзначимо, що такі підходи є яскравим відображенням плюралізації наукової думки щодо змісту та сутності згаданої правової категорії. Згадані підходи відбивають успадковані від попереднього (радянського) правопорядку політекономічні (переважно) тлумачення ряду правових категорій з понятійного ряду права власності, що створює істотні труднощі та плутанину у підходах до правового регулювання відповідних суспільних відносин, особливо якщо при цьому не враховується діалектика приватноправових та публічно-правових засад у змісті та в реалізації права власності Українського народу на згадані об'єкти.

Якщо ж критично проаналізувати аргументи супротивників концепції “право власності Українського народу на природні ресурси”, за якою саме народ виступає реальним суб'єктом такого права власності, то тут слід зауважити таке.

Насамперед, всі відповідні аргументи ґрунтуються на засадах класичної цивілістичної теорії, які і дають можливість поставити під сумнів конструкцію права власності Українського народу на природні ресурси. Більше того, вони, як правило, страждають на таку хибу, як відірваність (спроби відірвати) відповідні конституційні норми від реального інституту права власності Українського народу на природні ресурси. За такого праворозуміння, яке не враховує всієї складності відповідних правовідносин, їх своєрідності та публічно-правової природи, і виникають твердження щодо декларативності, ілюзорності конструкції права власності Українського народу на природні ресурси.

Аргументи щодо того, що конституційні положення, які закріплюють таке право власності, не є нормативними, а соціально-політичними, не витримує критики з огляду на те, що всі положення Конституції України є рівною мірою нормативними, їх не можна розмежовувати на нормативні та ненормативні (декларативні), оскільки всі вони мають пряму дію. Високий ступінь їх узагальненості, наявність у них не лише правових, але і соціально-політичних елементів, як зауважував свого часу В.Й. Лучін, зовсім не позбавляє конституційні положення властивостей нормативності, а, навпаки, лише зміцнює їх, збагачує положення Конституції держави нормативним змістом[32].

Зауваження щодо неможливості застосування відповідних конституційних положень свідчить про їх девальвацію, а заклики керуватися “більш сучасним екологічним законодавством” призводять до протиставлення останнього Конституції, що взагалі навряд чи зміцнюватиме засади правопорядку та законності у сфері екологічних правовідносин.

Заперечення ж можливостей розгляду тих чи інших природних ресурсів, як-от права власності на атмосферне повітря, видається слушним лише у разі розгляду таких ресурсів у цивілістичному дусі, а саме як об’єктів цивільного обороту. У такому сенсі атмосферне повітря дійсно не може і не повинне розглядатися як об’єкт права власності. Але в тому-то і річ, що у контексті статей 13-14 Конституції України мова йде про різновид (форму) публічної власності, до якої цивілістичні поняття та критерії можуть застосовуватися лише з певними застереженнями, зокрема аж ніяк не в сенсі розгляду природних ресурсів як об’єктів цивільного обороту, оскільки такими вони не є.

Наполягання на обов’язковій належності природних ресурсів на праві власності лише одному суб’єкту (Українському народові) так само виходять з класичної цивілістичної інтерпретації сутності права власності “один суб’єкт права власності – один об’єкт права власності”, не враховуючи своєрідності, специфіки правосуб’єктності Українського народу, який, зокрема, не є юридичною особою, а тому в цивільно-правовому сенсі знову-таки не може розглядатися як учасник цивільного обороту. Проте і в цьому аспекті проблема розв’язується, якщо враховувати публічно-правовий, а не приватноправовий характер відносин, що складаються довкола права власності Українського народу на природні ресурси. Очевидно, проблема дуалізму власників може (і повинна) бути знята і на нормативному рівні шляхом внесення змін у відповідне поресурсове законодавство, чого, на жаль, дотепер не зроблено.

Неможливість повсякденного здійснення Українським народом права власності на природні ресурси також не повинна вводити в оману щодо невизнання його суб’єктом права власності, оскільки і держава як така (в цілому, взята в єдності її організаційних складових) також не може здійснювати повноваження власника, які фактично “перетікають” до тих чи тих її конкретних органів. Тоді так само юридичною фікцією слід було б визнати і власність держави на природні ресурси, проте таке визнання в цивілістиці відсутнє. Очевидно, у випадку правосуб’єктності Українського народу мова повинна вестися про втілення на практиці механізму реалізації прав цього власника, з урахуванням його специфіки як суб’єкта відповідного комплексу правовідносин, зокрема і через врахування різноманітних сучасних концепцій “довірчого управління”[33].

Цілком очевидно, що нагальною потребою на сьогодні є реалізація конституційних формулювань щодо права власності Українського народу на природні ресурси в поресурсовому законодавстві України, чітка та продумана інституціоналізація та гарантування здійсненості цього права через механізми прямої демократії. Лише за цих умов відповідні правові приписи не будуть мати ознак конституційних “фікцій” або декларацій.

Список використаних джерел

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – №30. – Ст. 141.
2. Андрейцев В.І. Земельне право и законодательство суверенной Украины: актуальные проблемы практической теории. – К.: Знання, 2005. – 445 с.
3. Каракаш І. І. Актуальні питання реформування конституційного права власності на природні об’єкти та їх ресурси // Реформування правової системи України: проблеми та перспективи розвитку в контексті європейських інтеграційних процесів : Міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 28–29 квітня 2004 р.). Збірник наукових праць. В 2 ч. / Редкол.: С. А. Єрохін, В. Ф. Погорілко, Я. М. Шевченко та ін. – К.: Національна академія управління, 2004. – Ч. 2. – 458 с.
4. Каракаш І.І. Право поділеної власності на природні ресурси у законодавстві України // Право України. – 2001. - №3. – С. 83-85
5. Костицький В. Конституційний механізм основ екологічної політики держави // Малий та середній бізнес. – 2001. - №1. – С. 81-87
6. Костицький В.В. Конституційне регулювання охорони довкілля: український та світовий досвід // Право України. - 2003. - №10. - С. 49-55

7. Костицький В.В. Екологія перехідного періоду: право, держава., економіка (економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища). – К.: Ін-т законодавчих передбачень та правової експертизи, 2003. – 772 с.
8. Кулинич П.Ф. Земля і Конституція. Про деякі положення Основного Закону України щодо землі та дискусії навколо них // Вісник «Фермер України». – 2001. – № 11 (32). – С. 26–28
9. Кулинич П.Ф. Конституційні аспекти права власності на землі сільськогосподарського призначення // Проблеми права власності та господарювання у сільському господарстві: монографія / кол. авт. під ред. В. І. Семчика. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 216 с.
10. Кулинич П.Ф. Перспективи розвитку земельного законодавства України // Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. – Х.: Право, 2008. – Т. 4: Методологічні засади розвитку екологічного, земельного, аграрного та господарського права / за ред. Ю.С. Шемшученка. – С. 86-125
11. Мунтян В.Л. Деякі актуальні проблеми правового регулювання земельних відносин // Что делать? Дайджест левой оппозиции. – 2001. – № 7–8. – С. 77–81
12. Носік В.В. Право власності на землю Українського народу. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 543 с.
13. Суханов Е.А. Право собственности и иные вещные права в России // Маттеи У., Суханов Е.А. Основные положения права собственности. – М., 1999. – С. 56.
14. Гусев А.А., Касьянов П.В. Станут ли природные ресурсы действительно собственностью государства // Природные ресурсы – национальное богатство России. – М.: Изд-во Государственной Думы, 1999. – С. 266.
15. Винницький А.В. Государственная собственность в административном праве. – М.: Статут, 2010. – С. 18-19.
16. Народ як суб'єкт права власності // Правовий тиждень. – 2008. – 27 травня.
17. Щенникова Л.В. Вещные права в гражданском праве России. – М., 1996. – С. 24.
18. Агафонов В.А. Институт собственности и его роль в конституционном и экологическом праве // Правовые вопросы недвижимости. – 2004. – №2 // <http://www.lawmix.ru/comm/2359>.
19. Спасибо-Фатеева І. Замітки цивіліста про тенденції пізнання права власності // Право України. – 2011. – №5. – С. 32; Спасибо-Фатеева І. Форми права власності // Вісник АПРН України. – 2009. – №3. – С. 145-154.
20. Космін Ю. Про форми права власності // Право України. – 2001. – №10. – С. 75-77.
21. Екологічне право України: підруч. / Гетьман А.П., Шульга М.В., Попов В.К. та ін.; за ред. А.П. Гетьмана та М.В. Шульги. – Х.: Право, 2005. – С. 87.
22. Комарницький В.М., Шевченко В.І., Слькін С.В. Екологічне право: Навчальний посібник. – 3-є вид. – К.: Центр навчальної літератури, 2006.
23. Шульга М.В. Актуальные правовые проблемы земельных отношений в современных условиях. – Х.: Консум, 1998. – С. 79.
24. Заставська Л.П. Право власності на землю в Україні (розвиток та основні риси): дис. ... канд. юрид. наук. – К.: НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького, 2003.
25. Рябов А.А. Охрана права государственной собственности на природные ресурсы СССР. Дисс. ... докт. юрид. наук. – Казань, 1984. – 368 с.
26. Пересунько С.І. Право державної власності в Україні (історія, сучасність, перспективи). – Кіровоград: Єлисаветград, 1998. – С. 56-57.
27. Афанасієв Р.В. Щодо публічного аспекту права власності на природні ресурси // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – №9. – С. 130-131.
28. Пилипенко П. Щодо проблеми об'єктів у правовідносинах довкілля // Вісник Львів. ун-ту. Серія юридична. – 2008. – Вип. 47. – С. 150-151.
29. Зуб І.В. та ін. Висновок на проект Закону України “Про спільну власність”, внесений народним депутатом України М.М. Папієвим від 09.07.2009 р. (реєстр. №4418) // http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=35134.
30. Мірошніченко А.М. Земельне право України. Навчальний посібник. – К: Алерта, Центр української літератури, 2011. – С. 148.
31. Екологічне право України. Академічний курс: Підручник / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008.
32. Лучин В.О. Конституция Российской Федерации: проблемы реализации. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – С. 11.
33. Мазаев В.Д. Публичная собственность в России. Конституционные основы. – М.: Городец, 2004. – С. 154-161.